

אוניברסיטת בר-אילן

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבו ע י

פסח, תשס"ד
מספר 543מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

שאינו יודע לשאול

אחד הצירים העיקריים בהגדה של פסח היא השאלה והיכולת לשאול. שיאו של ציר זה הוא ללא ספק הקטע המתאר את ארבעת הבנים.¹ בהיררכיית הבנים שבקטע זה, הבן הרביעי נתפס כבן ברזל 'אילם', שאפילו לשאול אינו יודע. תפיסה זו עולה, כמובן, בקנה אחד עם 'ירידת הדורות' מהבן החכם, דרך הבן הרשע והבן התם עד לבן שאינו יודע לשאול. ועדיין דומני שאם נתבונן בדבר נראה שיש כאן בעיות לא מעטות. נסתפק בשתיים: ראשית, אפשר להרהר שמא מי שאינו יודע לשאול עדיף על הרשע. אמת, התשובה הפשוטה והמידית טוען שלרשע יש עדיין סיכוי ללמוד מעצם העובדה שהוא מסוגל לשאול, מה שאין כן אצל מי ש[אפילו] לשאול אינו יודע. ואולם הדגש במהלך זה של 'ירידת הדורות' אינו דווקא על עצם היכולת לשאול, אלא על תוכן השאלה, שאם לא כן מקומו של התם צריך היה להיות במקום השני לפני הרשע.² הבעיה השנייה פשוטה הרבה יותר: קשה לדמיין אדם שאינו מסוגל לשאול אפילו את שאלת התם: 'מה זאת?'

בשורות הבאות ארצה לטעון שהבן הרביעי שואל אף הוא, ובדרך זו נוצרת אחידות, שכל ארבעת הבנים שואלים. מאידך, יש מאפיינים בשאלת הבן הרביעי הממקמים אותו בתחתית הסולם. הפועל 'לדעת', משמעותו משתנה עם שינוי מילות היחס המצטרפות אליו - לדעת ש..., או לדעת ל... (+ שם הפועל). יש מי שיודע שסכום הזוויות במשולש הוא 180 מעלות, ומי שיודע שיש מנהיג לבירה, ולעומת זאת יש מי שיודע לבנות, לנגן, ו... מי שיודע לשאול. מובנו השני של הפועל 'לדעת' הוא מיומנות, ובכל מיומנות ישנם גבולות. לשון אחר, יש לדעת כיצד להשתמש במיומנות. האדם המיומן להשתמש במשור, צריך לדעת לא רק כיצד להשתמש במשור במובן הטכני של המילה, כי אם במובנים רבים אחרים. עליו לדעת, למשל, את התחומים שבהם השימוש במשור אינו רלוונטי.

גם היכולת לשאול היא מיומנות. השאלה היא כלי להוסיף דעת, אולם גם לשימוש בכלי זה דרושה ידיעה; יש לדעת כיצד לשאול. זו בדיוק בעייתו של הבן הרביעי. אין הוא אילם; הוא שואל, אבל אין הוא יודע [כיצד] לשאול.³ הוא שואל, אבל לא כראוי. הדרישה הראשונית מכל מי שעומד להשתמש בכלי היא

¹ פיסקה זו היא מן המוקשות שבהגדה, הן מבחינת מקומה בהגדה והן מבחינת דרך היווצרותה. בנוסף לנוסח ההגדה המצוי בידינו ישנן עוד שתי גרסאות, האחת במכילתא דר' ישמעאל, פסחא י"ח (מהדורת הורוביץ-רבין עמ' 73) והאחרת בירושלמי פסחים י, ד, דף ל"ז, ד. השינויים בין הגרסאות השונות נוגעים לסדר הבנים, תיאורם וסדר התשובות המתאימות לכל בן. ישנן גם גרסאות במדרשים שלא כל הבנים נזכרים בהן. בעיות אלו הובילו את החוקרים למסקנה, שהנוסח שבהגדה מורכב ממדרשים קדומים, שזכו מסיבות שונות לתוספות, שינויים ו'הדבקות'. זאת ועוד, לעתים הגרעין המקורי של המדרש עסק בדבר אחד, ובנוסח מאוחר יותר השתמשו באותו גרעין למטרה שונה לגמרי. מבין המחקרים השונים שדנו בברייתא זו יש לציין בייחוד את ספרו של דניאל גולדשמידט, **הגדה של פסח ותולדותיה**, ירושלים, תש"ך, עמ' 22-29, ואת מאמרו של אהרן שמש "כנגד ארבעה בנים דיברה תורה", **סידרא יד** (תשנ"ח), עמ' 131-136. תודתי נתונה לד"ר אהרן שמש מהמחלקה לתלמוד על עזרתו האדיבה בליבון הדברים.

² ואכן בגרסתה הקדומה של הברייתא במכילתא דר' ישמעאל (לעיל) מופיע התם (במקור 'טיפש') במקום השני לאחר החכם. שאלתנו נוגעת כמובן לנימוקיו של בעל נוסח ההגדה.

³ שימושים של הפועל 'לדעת' עם שם הפועל במשמעות של אופן מצויים למכביר בספרות חז"ל כולה (ראה למשל תוספתא, חגיגה א, ב (מהדר' ליברמן עמ' 375); מסכת סופרים פרק טז הלכה ה). גם צורת השלילה מופיעה לא מעט. ראה למשל משנה סנהדרין ו, ב: " ... ואם אינו יודע להתוודות אומרים לו אמור תהא מיתתי כפרה על כל עונותי ...". החולה העומד

הידיעה מה אי אפשר לעשות בכלי זה. כך גם כאשר עושים שימוש בכלי השאלה; לפני שמחליטים מה לשאול, יש לדעת מה אין לשאול, ובייחוד מתי אין לשאול.

לשואל חייבת להיות ידיעה כלשהי בטרם ישאל; הוא לפחות חייב לרצות לדעת דבר-מה. לשלושת הבנים הראשונים יש ידיעות מסוימות, אבל יש להם שאלות. אין ספק ששאלותיהם השונות מעידות על השוני באופיים, אך המשותף לשלושתם הוא שהם יודעים דבר-מה, גם אם לעיני הזולת מדובר בידיעה מוטעית. לכן לכל אחד מהם אנו מתאימים את התשובה הראויה לו. מה באשר לאדם שכל מה שיש לו הוא דל"ת אמות של שאלות? אולי אין הוא יודע דבר חוץ מאשר לשאול, אבל לשאול על כל דבר? אין הוא רוצה לדעת דבר, כי אם להיראות כיודע כל דבר? התשובה פשוטה: מדובר במתחזה. אין הוא מתחייב לדבר; הוא 'רק' שואל.

אם נחזור להגדה נראה שכל אחד משלושת הבנים הראשונים שואל שאלה. גם הבן הרביעי שואל, אך הוא אינו שואל שאלה אחת. הוא שואל ושואל, כי הוא 'אינו יודע לשאול'. וכאן הנקודה העיקרית: שאלותיו הן רק לשם השאלה; רק כדי להראות שהוא חכם. שלושת הבנים הראשונים - שאלותיהם הן בהתאם לאופיים, אולם לבן הרביעי כלל אין אופי משלו. הוא יכול לחקות כל אחד מן הבנים, וזאת הוא עושה בעזרת שאלות. הוא יכול לשאול שאלת חכם, שאלת רשע ושאלת תם. הוא מה שהיוונים כינו 'אריסטיקוס'. לעתים קרובות הוא כלל אינו מצפה לתשובה. הוא רק 'שואל'. למעשה הוא 'לא יודע לשאול'. השאלה - כשם שהיא הפתח לחכמה כך היא גם השביל לבורות. הכול תלוי ב'לדעת לשאול'. אין פלא אפוא שהתשובה לאותו 'שאינו יודע לשאול' היא לא לתת לו לשאול. התשובה לאותו 'שואל' היא 'ואת פתח לו',⁴ שכן מרגע שהוא התחיל לשאול אין כבר דרך חזרה. לכן הזה דווקא התשובה תאשר את תוארו כ'שואל'. למי 'שאינו יודע לשאול' אנו פותחים ואומרים: בעבור זה עשה ה' וכו'. אנו מלמדים אותו, אבל לא רק את תוכן הדברים; אנו מלמדים אותו שכדי לשאול צריך קודם לדעת דבר-מה, ובעיקר צריך לרצות לדעת.

שאלה גדולה במחקר פיסקה זו בהגדה נוגעת לציר תיאור הבנים. כבר דניאל גולדשמידט ואחריו אהרן שמש (ראה הערה 1) העירו על מקומו יוצא הדופן של הרשע המצוי על הציר המוסרי שלושות הבנים האחרים המצויים על הציר האינטלקטואלי. לפי הפירוש המוצע כאן כל ארבעת הבנים מצויים על הציר המוסרי. הבן החכם הוא למעשה הצדיק המעוניין בידיעה, הרשע הוא זה שאינו מעוניין, התם הוא זה שאפילו אינו יודע במה להיות מעוניין, ואילו זה שאינו יודע לשאול הופך להיות גרוע אפילו מן הרשע. הרשע לפחות אינו מתחזה. ודוק, הפסוק המובא כנגד 'שאלתו' של מי שאינו יודע לשאול הוא בדיוק אותו פסוק המובא כתשובה לשאלתו של הרשע.

בזמננו מעלים על נס את 'השואלים'. המראיינים למיניהם, שכל מה שיש להם באמתחתם היא השאלה, הם הנחשבים לידיענים הגדולים.⁵ לעתים דומה שאפילו הפתרון של בעל ההגדה - 'את פתח לו' - כבר לא כל כך עוזר. הם הפותחים והם המסיימים.⁶

ההגדה מעורדת את השאלה. היא מחפשת דרכים מדרכים שונות כדי לעורר את השאלות. היא יודעת שללא שאלות - ידיעה היא מן הנמנע. ואולם דווקא בשיאה של המערכה לעידוד השאלה אין היא שוכחת את 'הסטרא אחרא', את זה שיודע אך ורק לשאול. הבן הרביעי הוא בתחתית המדרגה. דווקא משום שכל מומחיותו היא להתחזות בשאלותיו, דווקא משום כך הוא הבן היחיד שאיננו עונים לו. ב'את פתח לו' אנו מבהירים לו: לא נפלנו בפח; אינך יודע לשאול.⁷

ד"ר יוסף צ' ליברזון
המחלקה לפילוסופיה

למות יודע להתוודות אך אין הוא יודע להתוודות כראוי, כלומר אין הוא מכיר את הנוסח שחז"ל טבעו (ראה גם מדרש תנאים לדברים [מהד' הופמן, עמ' 26], ו, 1: 'אינו יודע כיצד אוהבים את המקום').

⁴ כדאי לציין שפסוק זה הוא היחיד מארבעת הפסוקים שבו איננו מוצאים את שאלת הבן. זאת ועוד, בגרסת הברייתא המופיעה במסכת פסחים אנו קוראים 'בן שאינו יודע לשאול את פתח לו תחילה'.

⁵ כמובן שהמראיינים חייבים לדעת דבר-מה כדי שיוכלו לשאול. אולם כאן בדיוק מצוי ההבדל הגדול בינם לבין אלה הרוצים באמת לדעת. אם מטרת השאלה היא הידיעה, מטרת 'ידיעתם' של המראיינים היא השאלה.

⁶ היום כל ראיון מסתיים במעין משפט סיכום של המראיין, שעליו אין המראיין יכול כבר להגיב שכן זמנו תם.

⁷ המקור לבן הרביעי הוא ככל הנראה המדרש במכילתא דר' שמעון בן יוחאי "והגדת לבנך, אף על פי שלא שאלך" (מהדור' אפשטיין-מלמד, עמ' 40). על פי מקור זה אין לכאורה מקום לראות בבן הרביעי מי ששואל דבר-מה. עם זאת, כפי שכבר הערנו, הברייתא המופיעה בנוסח ההגדה היא עיבוד העושה שימוש במקורות קודמים, ושינויים של קונטקסט או משמעות הם תופעה רווחת בעיבודים כאלה. לענייננו, שינוי הקונטקסט הקשור בבן הרביעי מתבטא בשינוי הלשון מן המילים 'אף על פי שלא שאלך' למילים 'שאינו יודע לשאול'. אין לשלול את ההנחה שבעל ההגדה (ולפניו המכילתא דר' ישמעאל והברייתא של ר' חייא בירושלמי) משתמש בחומרים קדומים שאכן ראו בבן הרביעי את מי שכלל אינו שואל, אך באמצעות שינוי הלשון כנ"ל הוא משנה את משמעות הדברים, או לפחות מוסיף עליהם משמעות משלו.